

**Contribuția lui Iuliu Maniu la salvarea evreilor din România
în timpul celui de-al Doilea Război Mondial
(Iuliu Maniu's contribution to saving the Jews
of Romania during World War II)**

Simona Flavia PETRIDEAN RAȚIU

Abstract: The image of the Jew in Romanian folk history is a study of the community, related to the hierarchy of nations, which marked both the national anti-Semitic mentality and the mention in historical records of the birth of the Romanian people and its continuity, respectively, over long historical periods marked by consistent invasions of neighboring and migrant peoples. The struggle for national aspirations runs parallel to the delicate issue of the *Jewish matter*, which causes an internal and international instability that would call into question the cause-and-effect correlation between the so-called *Jewish issue* and its impact on our history, through a deceptive framework of legitimacy, which determines a removal of the balance in the community. However, there is a perception of the Jew as an enemy of the economy and territorial integrity of society, in a period of formation and consolidation of the modern Romanian state, simultaneously with the evolution of the local bourgeoisie, considered by some historians, the source of the discriminatory current. Therefore, we can consider the Romanian anti-Semitism the product of centuries of allogeneic dangers that crossed the Romanian territory and marked the local souls, as a result of the social reformism, the vicissitudes of history being sometimes relentless. The study of humanity highlights an anti-Semitic propaganda, which has captured and corrupted the mentality of many political representatives, who in turn gained a prestige of contemporary good taste, which would permanently and irrevocably affect the country's PR. At the same time, however, history also praises the personalities who have maintained a firm position, materialized in statements and interventions, in favor of the moral attitude, some even fighting for the price of life. History does not forget any circumstance, provided you know where to research the historical truth and in its turn it says its reason to the characters who play the role of narrative according to how each thought appropriate, giving them each a special place and grace in the chapters of Romanian historiography.

Keywords: *anti-Semitism, democracy, humanitarian principles, Jew, political figures*

Introducere. Imagologia evreului în societatea românească

Istoria nu uită niciodată și, la rândul ei, își spune judecata față de actorii care au scris-o așa cum au crezut fiecare de cuvânt. Totuși, un loc aparte și de grație îl ocupă în capitolele istoriografiei românești personalitățile emblematice care au luptat cu demnitate pentru diferite cauze care s-au amprentat în cartea vieții, printr-un comportament contrar curentului de *bon ton* contemporan, când politica antisemită reprezenta un mijloc de a obține atât putere, cât și candoare în anii afirmării națiunii.

Așezarea geografică a țării, în centrul Europei, la o distanță relativ egală de Munții Uralși și de Oceanul Atlantic, în asociere cu evenimentele continentale au constituit o zonă tampon, plină de tensiuni, inclusiv pentru comunitatea evreiască și nu doar pentru autohtoni. „O istorioară din folclorul urban – publicată în 1844, în revista vieneză *Der Humorist* – punctează cât se poate de bine poziția de «graniță între imperii» pe care o avea spațiul românesc. Se spune că un englez, vrând să petreacă aceeași noapte în trei imperii diferite, s-ar fi dus în singurul loc de pe pământ unde această performanță era atunci posibilă: în punctul numit *triplex confinium*, din nord-estul Bucovinei (lângă satul Noua Suliță, pe Prut), unde se întâlneau granițele imperiului rus, austriac și otoman. Călătorul englez ar fi băut ceai în Rusia, vin în Austria și cafea în Turcia, stînd așezat pe un scaun cu trei picioare, fiecare înfipt în alt imperiu”¹. Din această povestioară putem

¹ Andrei Oișteanu, *Imagina evreului în cultura română*, Editura Humanitas, București, 2004, p.17.

conchide pericolul la adresa identității naționale, țara fiind un spațiu aspirat² de marile imperii³. Astfel, supraviețuirea ca popor era determinată de voința fenomenului național, un *big bang* care implica atât efecte indezirabile, cât și pricinuirea de victime colaterale. Ca atare, fără a deforma realitatea, imaginea evreului în cultura românească este determinată de mediul ostil a secole de lupte naționale, care au determinat uneori prejudecăți și concluzii prevalent eronate, neconștientizate uneori, în valurile de pericole ce amenințau existența neamului românesc.

Iată ce scria A. D. Xenopol în 1909: „Toate popoarele pământului tind spre întărirea propriei lor ființi și această tendință firească a oricărei individualități de a-și păstra felul ei de a fi alcătuieste ceea ce se numeste tendința naționalistă. Gradul în care această tendință este accentuată de deosebitele grupări de oameni, cari conduc soarta popoarelor, arată treptele în care ele se apropie mai mult sau mai puțin de naționalismul rațional, singurul care poate duce la întărirea neamurilor. Întărirea națională a unui popor nu se poate face decât în măsura în care el se deosebește și se emancipează de străini; prin urmare este învederat că naționalismul va cuprinde în sine lupta contra elementelor străine ce tind a subjuga sau a stăpâni pe orice țărâm un organism etnic. Dar un popor, ca și un individ, ne-putând trăi răzlet, este de asemenea mai presus de orice îndoială că lupta aceasta nu poate fi o luptă de nimicire, ci numai de subjugare a elementului apăsător, de absorbire a lui în elementele cotropitoare. Prin urmare, lupta trebuie să aibă o margine și greutatea este de a se găsi în fiecare caz concret unde stă hotarul care despărțește folosul de primejdii. A se propaga deci orbește și fără alegere ura contra străinului, fără a se ține în seamă multe alte elemente înconjurătoare, este a se face naționalism exagerat sau șovinism, iar nu naționalism cumpătat și înțelept, folositor neamului ce trebuie întărit. Este evident că elementele străine trebuiesc combătute și pe cât se poate eliminate cât timp ele periclitizează existența națională, iar atunci când ele contribuie a o întări, ele trebuie apropiate și cultivate. Mai este apoi tot atât de învederat că elementele străine puternice sau neînălăturabile trebuiesc îmblânzite pe cât este cu putință pentru a nu se primejdiu existența într-o luptă neegală. Aceste principii, cari par netăgăduite, să căutăm anume a le aplica la viața poporului nostru”⁴.

Mentalul popular românesc a integrat imaginea evreului, străinului de alt neam, dornic torpilării naționale prin pierderea caracteristicilor proprii, evidențiind uneori doar acele trăsături care nu se omogenizează aspirațiilor autohtone și credințelor tradițional populare. În acest fel, slăbiciunea poporului român în identitate identifică în relief politic existența unui nou pericol pentru societate, care atacă preponderent la nivel central, neavând aspirații teritoriale, ci doar

² „Opt milioane de oameni bat și se roagă la poarta societăților noastre occidentale. Ce vor dâșii? Ei cer să fie ajutați să renască; ei revendică alianța noastră. Aproape nerecunoscuți, rătăciți la capătul Europei, ei povestesc că îndelungate secole de aservire, de uitare, de jaf și de tot ceea ce oamenii sunt în stare să sufere i-au ținut îngropați, izolați de restul speciei umane” – Edgar Quinet, *Les Roumains, Allemagne et Italie*, Editura Pagnerre, Paris, 1857, p. 7.

³ „Multă vreme poporul român s-a aflat sub jugul celor trei imperialisme, turc, austriac și rus. Trezirea naționalismului român care s-a manifestat în chip izbitor cu prilejul revoluției din 1848 s-a bizuit pe ideea-forță de unire și independență. Pentru patrioții români de la 1848 naționalismul era pe deplin un factor revoluționar, iar în lupta lor pentru independență și unire evreii erau considerați ca frați israeliți, care puteau contribui efectiv la realizarea visurilor lor. Crearea, prin unirea Moldovei și a Valahiei, a unui Stat Român național, deși amputat (Ardealul, Bucovina și Basarabia vor fi alipite după războiul mondial), a transformat naționalismul pașoptiștilor în forța conservatoare. În această perspectivă putem pricepe atitudinile xenofobe ale naționaliștilor români, ele au fost și rezultatul antagonismului existent între condițiile socio-economice înapoiate ale țării și ideologia liberalismului romantic importată din Franța” – Carol Iancu, *Evreii din România (1866-1919). De la excludere la emancipare*, Editura Hasefer, București, 1996, p.147.

⁴ A. D. Xenopol, „Naționalism și Antisemitism”, în *Noua Revistă Română pentru Politică, Literatură, Știință și Artă*, 05, nr. 18, 8 februarie 1909.

locative. Această *colonie* s-a cristalizat în inconștientul colectiv ca un inamic tăcut care, în viitor, poate naște apirații asemenea celorlați străini cu ambiții teritoriale. Așa-zisa frică de ceea ce poate aduce viitorul în spațiul românesc reprezintă o temeinică reprezentare a formării antisemitismului românesc în raport cu dimensiunea stereotipică evreiască.

Astfel, în această tulburare, determinată de secole de lupte care au hrănit pământul cu sângele eroic a autohtonilor, s-a neglijat un lucru esențial: „Fă Rai din ce ai”. Realmente, metafora vrea să surprindă o consecință pozitivă a contextului istoric. După cum spune Andrei Oișteanu, „Cînd o colectivitate (confesională, etnică sau de altă natură) încearcă să definească identitatea unei colectivități diferite, ea se raportează inevitabil la coordonatele propriei sale identități, punând în evidență asemănările și, mai ales, deosebiri. Reciproca este la fel de adevărată: avem nevoie de ei pentru a ne defini mai bine pe noi”⁵.

„Sfinxul de la Bădăcin”

O obligație de recunoștință care trebuie adusă în vederea restabilirii adevărului istoric o reprezintă rolul marelui om politic Iuliu Maniu în destinul tragic al unor oameni pe care soarta i-a condamnat pentru simplul fapt că erau evrei. Iată ce spunea acesta: „Trebuie să fim drepti, toleranți față de acei care sunt cetățeni credincioși ai Țării noastre, dar care s-a întâmplat să nu fie de sânge românesc.(...) Să nu fim nedrepti și să nu respectăm pe alții, ci cu dragoste să-i îmbrățișăm, să le dăm posibilitatea să-și dezvolte și să-și afirme cultura și obiceiurile lor străbune. (...) În această măreață Patrie care este România, să se afirme cultura și spiritul românesc, dar să nu fie oprimat nimeni, ci cu voie bună, să fie atrași fiecare la opera comună de civilizație și cultură multilaterală”⁶.

Problemele interne și de politică generală acutizează fenomenul de antisemitism extrem, dacă e să luăm în considerare pericolele alogene care au traversat teritoriul românesc și care au marcat sufletele autohtone. Totuși mentalitatea și sufletul marelui om politic purta o amprentă a statutului de minoritar pe care acesta l-a avut, la rîndul său, sub ocupația maghiară și, dată fiind experiența personală, el nu dorea să ajungă să impună o asemenea trăire și unui concetățean al său. Drept urmare, această politică nondiscriminatorie a mărturisit-o în cun prilejul istoricului eveniment: 1 decembrie 1918: „Noi, Onorată Adunare Națională, privim în înfăptuirea unității noastre naționale un triumf al Libertății omenești. Noi nu voim să devenim din oprimați, oprimatori, din asupriți, asupritori. Noi voim să întronăm pe aceste plaiuri libertatea tuturor neamurilor și a tuturor cetățenilor. Noi propunem decretarea unirii cu Regatul României a întregii Transilvanii, a întregului Banat și a întregului teritoriu locuit de Români ai Ungariei. Pe aceste teritorii locuiesc însă și alte neamuri, cu alte însușiri și alte tradiții. Noi nu voim să răpim individualitatea etnică nici ființa națională a acestor neamuri. Noi nu voim să răpim limba nimănui, ci vrem ca fiecare om să aleagă liber limba și credința în care vrea să trăiască atât în viața lui particulară cât și în legătura cu viața de Stat. Noi nu vrem să verse nimenea lacrimile pe care le-am vărsat noi atâtea veacuri și nu voim să sugem puterea nimănui așa cum a fost suptă a noastră veacuri dearîndul. Noi ne încredem în trăinicia noastră și în vrednicia proprie și nu vrem să istovim forțele altora”⁷.

⁵ Andrei Oișteanu, *op. cit.*, p.11.

⁶ Ioan Scurtu, *Iuliu Maniu*, Editura Enciclopedică, București, 1995, pp. 216-218; Petre Țurlea, *Români și evrei în secolul XX*, Vol. I, Editura Semne, București, 2014, p.217.

⁷ Iuliu Maniu, *Discurs la Alba Iulia*, 1 decembrie 1918, disponibil la <https://centenarulromaniei.ro/discurs-iuliu-maniu-alba-iulia-1-decembrie-1918/>, accesat pe 15 decembrie 2021.

Ulterior, în aceeași stăruință împotriva năzuințelor autoritare și ca un adevărat susținător al democrației și al valorilor morale, cu ocazia Congresului Partidului Național ținut la Alba Iulia pe data de 24 aprilie 1920, Maniu reconstituie în discursul său spiritul solidar, expunând, în calitate de președinte al Partidului Național Român, directiva oficială a partidului legată de minorități: „Partidul Național Român, în acțiunile sale politice în Marele Stat și în întreaga sa manifestare, a ținut să facă încă un lucru pe care avea datoria să-l facă, pentru a dovedi că angajamentele pe care le ia poporul românesc în totalitatea sa le și îndeplinește. În toate manifestațiunile partidului nostru, am stat neclintiti pe baza acelor principii ale respectării dreptului minorităților, cari le-a pronunțat adunarea de la Alba Iulia, cu scopul să dăm deplină liniște, deplină siguranță și deplină putință de dezvoltare nu numai poporului românesc, dar și tuturor popoarelor pe cari Dumnezeu le-a așezat în mijlocul nostru”⁸.

Iuliu Maniu și-a păstrat neclintite principiile umaniste chiar și în momentele tensionate ale națiunii, având un atașament deosebit față de menținerea libertății și a democrației, dorind construirea și consolidarea poporului român prin interferarea acestuia cu celelalte elemente alogene. Ideea a fost promovată oficial odată cu Marea Unire și susținută cu consecvență în memoriile și în intervențiile ulterioare. „Este adânc înrădăcinată în noi convingerea că numai un regim cu adevărat democratic ne poate întări țara și înălța Neamul. Trebuie să avem colaborarea organică a tuturor păturilor sociale și a tuturor cetățenilor în serviciul prosperității Statului Român. Un Stat modern, îndeosebi în vremuri agitate cum sunt cele de azi, pretinde mari sacrificii de la cetățenii săi. Aceste sacrificii le pot presta cetățenii numai atunci, dacă sunt în putință de a-și dezvolta toate forțele lor; iar aceasta numai pe lângă o deplină libertate pot să o facă. De aceea libertățile interne ale cetățenilor trebuie să crească în raport cu eforturile externe ale Statului. Nu se poate spera ca cetățeni fără drepturi și ținuți în întunec și în mizerie socială să devie stâlpii siguri ai unui Stat modern. Deplina libertate și egala împărțire în puterea de Stat a cetățenilor este singura bază solidă a dezvoltării unui stat”⁹. Libertatea românilor și unirea acestora cu patria-mamă, în percepția marelui om politic, nu reprezenta motiv de aspirare a celorlalți. România Mare trebuia să fie o construcție democratică în cadrul căreia trebuia să existe o colaborare a păturilor sociale, pentru a se produce solidaritatea.

„Drepti între popoare”

Orientarea politică evreiască între cele două războaie a determinat apariția unor concepții divergente de atitudine și comportamente politice. Reprezentanții evreilor căutau să intre în relații cu personalități ale vieții politice românești, urmărindu-se prin aceasta atenuarea unor măsuri care priveau populația evreiască. Autoritățile ordinii publice erau informate cu privire la aceste demersuri, după cum reiese dintr-o notă informativă transmisă în septembrie 1942 către polițiile din teritoriu: „Ultimele măsuri antisemite ale guvernului preocupă intens toate cercurile politice românești și au creat un val de panică în mijlocul evreilor. Personalități conducătoare ale evreilor, ca, de exemplu, Filderman, au intrat în contact cu diferite cercuri și personalități politice românești, pentru a le convinge să intervină în favoarea evreilor. Dl. Maniu a căutat să organizeze o acțiune de protest contra «sălbăticiilor antisemite, care compromit pentru viitor reputația României», împreună cu liberalii. Dar aceștia au refuzat să se solidarizeze. Maniștii explică refuzul liberalilor de a întreprinde orice acțiune opoziționistă pentru faptul că guvernul le-ar fi dat liberalilor o satisfacție prin numirea d-lui Ghiolu ca Subsecretar de Stat la Industrie și Comerț

⁸ Iuliu Maniu, *Discursul-expozeu rostit de dl. dr. Iuliu Maniu, Președintele Partidului Național Român, în Congresul Partidului Național ținut la 24 Aprilie în Alba Iulia*, Orăștie, Tipografia Libertății, 1920, p.12.

⁹ Iuliu Maniu, *Discurs la Alba Iulia*, 1 decembrie 1918, *ed. cit.*.

și că prin această numire își văd apărate interesele lor economice”¹⁰. Astfel, W. Filderman nu vedea în asimilare o soluție corespunzătoare, ci abordează ideea adaptării evreilor în societate, păstrându-și în același timp identitatea. În ceea ce privește combaterea antisemitismului, acesta își dorea un act de aliere cu forțele progresiste care s-ar putea angaja în sprijinirea intereselor etnice. La polul opus, se afla programul național-sionist, prezentat de A. L. Zissu și de Ernest Marton, care proclama ca principiu trezirea conștiinței naționale a comunității evreiești. După cum arată Claudia Ursuțiu, „între anii 1922-1926, se poate vorbi de o veritabilă activitate parlamentară evreiască, deputații/senatorii evrei, indiferent de apartenența lor politică, făcând front comun și fiind angrenați cu toții în dezbaterile parlamentare ale perioadei legate de apărarea intereselor coreligionarilor lor, indiferent de natura acestora. Tot acum, are loc și primul acord electoral încheiat între UER și Partidul Țărănesc, în urma căreia intră în Parlament întâiul mandatar oficial al populației evreiești, în persoana lui A. Stern. Acesta din urmă, pe lângă originea sa evreiască, avea calitatea de membru și reprezentant al unei organizații cu program real de apărare a intereselor și drepturilor comunității evreiești. Se poate astfel susține că abia din acest moment se poate folosi sintagma de parlamentar evreu”¹¹.

Cu toate că Iuliu Maniu a menținut raporturi amiabile cu liderii evreilor din România, fiind animat de cele mai înalte idealuri umaniste, în ceea ce privește relația lui cu W. Filderman numitorul comun este determinat de faptul că ambii sunt partizani ai democrației și adeverați combatanți pe frontul politic românesc. Cordialitatea și admirația au fost reciproce mai ales în momentele culminante precum deportarea doctorului în Transnistria, care a implicat intervenții majore inclusiv din partea reginei Elena¹², care și deține titlu onorific de *Drepti între popoare*. Mai mult, Sfinxul de la Bădăcin nu a ezitat niciodată să facă publică admirația față de activitatea întreprinsă de liderul evreimii române, după cum reiese și din textul publicat în ziarul *Semnalul*: „Mă folosesc de această ocazie pentru a vă arăta, domnule dr. Wilhem Filderman, deosebita mea apreciere pentru stăruința imperturbabilă și curajul atât de rar în zilele de azi, prin care dvs ați apărut, cu competență excepțională, trecând prin mari suferințe și pericole, ființa și drepturile coreligionarilor dvs. Atitudinea dvs. în special și a tovarășilor de luptă va fi un titlu de merit pentru dvs și un izvor de tămăduire a nedreptăților pe care le-a îndurat comunitatea evreiască. Partidul Național Țărănesc și eu personal am găsit un puternic stimulent în rezistența dvs. dâră pentru afirmarea sentimentelor noastre de umanism neclintit. Dvs. împreună cu opinia publică, puteți fi siguri că Partidul Național Țărănesc nu va lipsi niciodată de la locul care îl impune tradiția sa și respectul său pentru legalitate, echitate și justiție”¹³.

În consecvența sa, Iuliu Maniu preciza în memoriile sale că orice drept are și o obligație corelativă: „Vrem să mergem cu spiritul vremii. Țin însă să amintesc că, în timp ce se vorbește

¹⁰ ANRM, *Fond 666*, inv. 2, Dosar nr. 262, f. 118, apud Florin C. Stan, *Situația evreilor din România între anii 1940-1944*, Editura Argonaut, Cluj, 2012, p. 114.

¹¹ Claudia Ursuțiu, „Impactul anului 1919 asupra destinului politic al evreimii române interbelice. Transformări, permutări și provocări”, în *Sfera Politicii* nr. 3-4 (201-202) / 2019, pp. 83-95; p. 92, disponibil la <http://revistasferapoliticii.ro/sfera/201-202/pdf/201-202.03.Ursutiu.pdf>, accesat pe 20 decembrie 2021.

¹² „După ce s-au adresat mai multor personalități, Regina Mama și Patriarhul au apelat direct la Antonescu, care a cedat și a fost de acord ca acei evrei care nu fuseseră încă deportați din Cernăuți să rămână acolo temporar. Ajutorul trimis în 1942 a salvat viețile a mii de evrei din Transnistria. În 1943 și la începutul lui 1944, Regina Mamă a ajutat la întoarcerea a mii de evrei care rămăseseră în viață, inclusiv a mii de orfani evrei, din Transnistria” – *Final Report of the Internațional Commission on the Holocaust in Romania*, Dosar 5106, *HOLOCAUSTUL ÎN ROMÂNIA*, 11 noiembrie 2004, București, p.34, disponibil la <https://www.ushmm.org/m/pdfs/20080725-romania-commission-solidarity-rescue-romanian.pdf>, accesat pe 20 decembrie 2021.

¹³ Iuliu Maniu, „Rezistența dâră”, în ziarul *Semnalul*, 28 ianuarie 1945, apud Teșu Solomovici, *Wilhelm Filderman. Liderul incontestabil al evreimii române. Memorii. Evocări. Mărturi*, București, Editura Teșu, 2013, p.54.

de statute minoritare, minoritățile uită că nu au numai drepturi, ci și datorii, care nu se rezumă numai la plata impozitelor și la satisfacerea, cu sau fără voie, a serviciului militar. În afară de aceste îndatoriri, minoritarii mai au datoria de a manifesta solidaritatea cetățenească și patriotică cu interesele superioare morale și economice ale Statului român, precum și de a lucra solidar cu poporul Român la apărarea acestor interese”¹⁴. Iubirea aproapelui în condiții istorice vitrege reprezintă adevăratele teste ale umanității și integrității umane, pe care ardeleanul le-a trecut cu desăvârșire, exemplele fiind nenumărate și prezentate de către istoriografi.

Așadar, măsurile antiievreiești nu au trecut nesesizate, însă abordarea a fost una tactică. Iată ce declara Maniu: „Deportarea evreilor ar necesita o examinare cuminte a problemei.” El a strâns material privitor la felul în care s-au făcut deportările în Basarabia și Bucovina, teza sa fiind aceea că „deportările au fost ordonate de germani, adoptate de guvern și urgentate de un grup restrâns de funcționari, cu scopul de a-și însuși averile evreilor. Imensa majoritate a națiunii respinge însă aceste procedee barbare”¹⁵. Aș accentua ultima propoziție: „Imensa majoritate a națiunii respinge însă aceste procedee barbare”, prin care dorește să accentueze lipsa culpabilității națiunii în acele decizii aberante.

Maniu va fi profund dezamăgit în momentul în care i se aduc la cunoștință și măsurile din Ardeal. În încercarea de a împiedica deportările, el va aduce în discuție fragmente din discursul de la Alba Iulia și își va exprima îngrijorarea față de adevăratele intenții ascunse ale germanilor: „Nemții vor să curețe Ardealul de evrei, să elimine concurența lor economică și să pregătească acolo protectoratul”¹⁶.

Concluzii

Sfinxul de la Bădăcin trebuie să-și ocupe locul de drept din istorie, cu deosebita considerație și prețuire cuvenită numelui său, fiind un demn aparținător al arborelui genealogic pe care îl reprezintă, descendent al familiei lui Simion Bărnuțiu. Devotamentul față democrație și de poporul român caracterizează activitatea sa politică și socială din spațiul public românesc, având o concepție opusă curentului extremist al vremii, bazată pe concepții reformatoare de modelare creștină. După cum consideră Dan Falcan, meritul Iuliu Maniu trebuie condus „spre poarta cea mare a istoriei noastre naționale cu smerenia ce se cuvine a fi arătată unui martir, unui om politic pentru care morala și politica erau sinonime, pentru un om care n-a trăit decât în credință”¹⁷.

Bibliografie

CALAFETEANU, Ion, *Iuliu Maniu-Ion Antonescu. Opinii și confruntări politice. 1940-1944*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994.

FALCAN, Dan, „Iuliu Maniu: morala și politica”, în *Historia*, disponibil la <https://www.historia.ro>.

IANCU, Carol, *Evreii din România (1866-1919). De la excludere la emancipare*, Editura Hasefer, București, 1996.

¹⁴ Iuliu Maniu, *Testament moral politic*, Editura „Gîndirea românească”, 1991, București, p.144.

¹⁵ Ion Calafeteanu, *Iuliu Maniu-Ion Antonescu. Opinii și confruntări politice. 1940-1944*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994, p.171

¹⁶ *Idem*.

¹⁷ Dan Falcan, „Iuliu Maniu: morala și politica”, în *Historia*, disponibil la <https://www.historia.ro/sectiune/portret/articol/iuliu-maniu-morala-si-politica>, accesat pe 20 decembrie 2021.

MANIU, Iuliu, *Discurs la Alba Iulia*, 1 decembrie 1918, disponibil la <https://centenarulromaniei.ro>.

MANIU, Iuliu, *Discursul-expozeu rostit de dl. dr. Iuliu Maniu, Președintele Partidului Național Român, în Congresul Partidului Național ținut la 24 Aprilie în Alba Iulia*, Orăștie, Tipografia Libertății, 1920.

MANIU, Iuliu, „Rezistența dârză”, în ziarul *Semnalul*, 28 ianuarie 1945.

MANIU, Iuliu, *Testament moral politic*, Editura „Gîndirea românească”, 1991, București.

OIȘTEANU, Andrei, *Imaginea evreului în cultura română*, Editura Humanitas, București, 2004.

QUINET, Edgar, *Les Roumains, Allemagne et Italie*, Editura Pagnerre, Paris, 1857.

SCURTU, Ioan, *Iuliu Maniu*, Editura Enciclopedică, București, 1995;

ȚURLEA, Petre, *Români și evrei în secolul XX*, Vol. I, Editura Semne, București, 2014.

SOLOMOVICI, Teșu, *Wilhelm Filderman. Liderul incontestabil al evreimii române. Memorii. Evocări. Mărturi*, București, Editura Teșu, 2013.

STAN, Florin C., *Situația evreilor din România între anii 1940-1944*, Editura Argonaut, Cluj, 2012.

URSUȚIU, Claudia Ursuțiu, „Impactul anului 1919 asupra destinului politic al evreimii române interbelice. Transformări, permutări și provocări”, în *Sfera Politicii* nr. 3-4 (201-202) / 2019, pp. 83-95, disponibil la <http://revistasferapoliticii.ro>.

XENOPOL, A. D., „Naționalism și Antisemitism”, în *Noua Revistă Română pentru Politică, Literatură, Știință și Artă*, 05, nr. 18, 8 februarie 1909.

***, *Final Report of the Internațional Commision on the Holocaust in Romania, Dosar 5106, HOLOCAUSTUL ÎN ROMÂNIA*, 11 noiembrie 2004, București, disponibil la <https://www.ushmm.org>.